

Schleicher Nóra

Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola

Feminizmus(ok) és demokráciá(k)¹

Az alábbi tanulmányban a nők, a feminizmusok és a demokráciák közti összetett viszonyrendszer néhány elemét vizsgálom. Először arra keresek választ, hogy a feminizmus három kiválasztott irányzata, a liberális, a radikális és a posztmodern feminizmus, hogyan viszonyul a nők demokratikus képviselőtének, reprezentációjának kérdéséhez. A képviselői és a részvételi/deliberatív demokrácia mennyiben járul hozzá a nők egyenjogúságának kivívásához, illetve milyen speciális problémákat, megválaszolandó kérdéseket vet fel a feminista elméletek számára. A tanulmány második felében azt vizsgálom, hogy a nyilvános és magán szférához, a demokrácia intézményrendszeréhez, munka és a család világához való eltérő viszony hogyan hoz létre eltérő történelmi hagyományú régiókban eltérő feminista identitásokat. Három kiválasztott régiót és feminista identitást hasonlítok össze egy egységes szempontrendszer mentén. Az angolszász aktivista feminizmust, a skandináv államfeminizmust és a kelet-közép-európai, poszt-szocialista ún. „szégyenlős” feminizmust vetem össze. Az áttekintés segíthet megérteni a demokráciák és feminizmusok pluralizmusát, történetileg és földrajzilag eltérő alakulását, s az ebből adódó eltérő problémákat, kérdéseket és válaszokat.

A Wollstonecraft dilemma

Feminizmus és demokrácia a kezdetektől összefonódó fogalompáros. Az egyik első, feminista követeléseket megfogalmazó írás, Olympe de Gouges *Női és polgárnői jogok nyilatkozata* (1789) című műve a francia forradalom alatt született, az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* mintájára. A később kivégzett de Gouges síkra száll a valódi, azaz nem kizárólagosan a férfiak jogaként értelmezett emberi jogokért. Követeli, hogy „Ha a nőnek joga van a nyaktíló alá állni, legyen joga felmenni a tribünre is.”² Mintegy száz évvel később az angliai szüfrassetek választójogot követelnek a nők számára. A demokrácia

¹ A tanulmány egy korábbi, a jelenlegitől lényegesen eltérő angol nyelvű változata (Schleicher 2010), mely az EU VI. Keretprogramjának támogatásával a RECON projekt keretében készült, Online Working Paper Series formájában *Gender Identity in a Democratic Europe* címmel jelent meg.

² http://hu.wikipedia.org/wiki/Olympe_de_Gouges#A_politika_sz.C3.ADnter.C3.A9n

kiteljesedésért folytatott küzdelem és a nők jogaiért küzdő feminista mozgalmak története a későbbiekben is párhuzamosan zajlik. A nők, a feminizmus és a demokrácia viszonya ugyanakkor számos kérdést, problémát is felvet. Az alábbiakban e kérdések némelyikét kívánom szemügyre venni.

A megszülető modern demokrácia intézményrendszereiből a nőket (és más kisebbségeket) sokáig azzal az indokkal zárták ki, hogy a nők (feketések, szegények, stb.) nem képesek egyéni meghatározottságukon, partikuláris sajátosságaikon, érzelmeiken, vágyaikon felülemelkedve az univerzális értékeket racionális vitában képviselni. A nők emberi jogaiért, választójogáért, a munkához és tanuláshoz való jogért síkra szálló érvrendszer a nő és az ember fogalmának azonosságán, a nőnek a férfival való egyenlőségén alapul. Háttérben az a liberális feminista felfogás áll, mely a nők és férfiak, azaz minden ember alapvető hasonlóságával érvel, állítja, hogy a nők ugyanolyan képességekkel rendelkeznek, mint a férfiak. Az emberi jogokat univerzálisan érvényesnek tartja, s ezen az alapon követel a nők számára a férfiakéval egyenlő helyet és megbecsülést a demokratikus intézményrendszerben, mely rendszert azonban a „nő hozzáadásán” túl nem kívánja megváltoztatni. Ennek az érvrendszernek az a veszélye, hogy azt feltételezi, miután a nőket befogadta a rendszer és a férfiakéval azonos jogokhoz jutottak, a nők a férfiakhoz hasonló módon (univerzális emberként) fognak viselkedni, azaz átveszik a korábban kizárólag férfiak által uralt nyilvánosság maszkulin (az érvrendszeren belül univerzális emberi) normáit.

Nők és férfiak formális jogi egyenlőségének, a nők választójogának és választhatóságának kivívása azonban nem szüntette meg a nők és férfiak közti társadalmi egyenlőtlenségeket, a valódi döntéshozó hatalom nagyrészt továbbra is a férfiak kezében maradt. A radikális feminizmus érvrendszere a liberális feminizmussal szemben a nők férfiaktól való különbözőségére helyezi a hangsúlyt, s ennek során a gyakran biológiai különbségekre, anyaszerepre visszavezetett női tulajdonságok (szolidaritás, gondoskodás, empátia) pozitívumát hangsúlyozza az univerzálisan negatívnak ítélt férfi tulajdonságokkal (elsősorban az agresszióval) szemben. A női részvételtől a demokratikus intézmények pozitív irányú megváltozását várja, vagy a férfiak uralta rendszereket megreformálhatatlannak tartva szeparatista megoldást, alternatív női szervezetek létrehozását javasolja.

A nők esszenciális különbözőségének hangsúlyozása azonban teret nyit annak az érvelésnek, mely a nőket épp e sajátos tulajdonságaikra hivatkozva kívánja a magánszférában (család) tartani vagy a nyilvános szférának (politika, gazdaság) a leginkább magánszférához közelítő, s mint ilyen, alacsonyabban értékelt területeire számúzni. Továbbá bünteti az e

tulajdonságokkal nem rendelkező nőket. A radikális feministák által pozitívnak ítélt „női” tulajdonságokkal az a probléma, hogy azokat a társadalom a „férfi” tulajdonságokkal párba állítva (vö. racionális v. emocionális) negatívan ítéli meg, s ezáltal fenntartja az e tulajdonságokkal bírók elnyomását és kizsákmányolását (vö. az ingyenes házimunka, a „gondoskodó” munkakörökhöz kapcsolódó alacsony fizetések, a politikában a szociális ügyek alacsony presztízse, stb.). További kérdés, hogy a „nőinek” tartott tulajdonságok vajon nem az elnyomás termékei-e, nem a túlélés és boldogulás eszközei egy elnyomó rendszerben, s ünneplésük vajon nem éppen ezt, az elnyomás hatásra létrejövő sajátos identitást erősítjük-e.

A liberális és radikális megközelítés különbségét, azaz azt, hogy a nők a férfiakéval azonos képességeik alapján egyenlőségük elismertetésért (ezen az alapon a nyilvános szférába, s ezen belül a demokratikus intézményrendszerekbe történő befogadásukért), vagy a férfiaktól való különbözőségük alapján elsőbbségük elismertetésért (a nyilvános szféra, s ezen belül a demokratikus intézményrendszerek megváltoztatásáért) küzdjenek-e, Wollstonecraft³ dilemma néven is ismeri a szakirodalom (Pateman 196-197).

A dilemmához hozzáfűzhetünk egy harmadikat is, mely a posztmodern feminizmus elméletéhez köthető. A posztmodern feminizmus tagadja a „női tulajdonságok” mögött meghúzódó esszencialista okokat, dekonstruálni kívánja a „nő” fogalmát, a női (és férfi) tapasztalatok sokféleségét és a nőiesség és férfiasság performatív jellegét hangsúlyozza. Ha azonban elfogadjuk, hogy nincsen esszenciális okokra visszavezethető lényegi azonosság az egyes nők között, akkor hogyan szállhatunk síkra általában a nők jogaiért? Ahogy Judith Butler (2003) fogalmaz:

A feminista elmélet a nők kategóriáját döntő részt minden további politikai követelés alapjának tekintette, anélkül, hogy felismerte volna, hogy ez a kategória politikai korlátot jelent a feminista diskurzusokban kifejezhető tapasztalatok számára. Amikor a nő kategóriáját úgy értelmezik, hogy az bizonyos értékeket, beállítódásokat képvisel, akkor az jellegében normatívvá, és elvben kizáróvá válik.⁴ (Butler 201, saját ford.)

³ Utalás az első angol feminista gondolkodó, Mary Wollstonecraft 1792-ben megjelent *Windicatation of the Rights of Woman* munkájára.

⁴ „For the most part, feminist theory has taken the category of women to be foundational to any further political claims without realising that the category effects a political closure on the kinds of experiences articulable as part of a feminist discourse. When the category is understood as representing a set of values or dispositions, it becomes normative in character, and hence, exclusionary in principle.”

A közös tulajdonságokon alapuló nő kategóriája tehát szükségszerűen kizáró, az e tulajdonságokkal nem bíró nőket kizárja a fogalomból. A demokratikus részvétel szempontjából úgy fogalmazódik meg a kérdés, hogy, ha dekonstruáljuk a nő fogalmát, akkor mit értünk a továbbiakban a nők demokratikus képviselőitén.

E kérdéstől nem tekinthetünk el, hiszen nem feledkezhetünk meg azokról a következményekről, melyek abból adódnak, hogy, dekonstrukciós kísérleteink ellenére, a nem az esetek döntő többségében látható, a külvilág számára érzékelhető, „testünkbe írt” kategória, s így a külseje alapján nőként vagy férfiként azonosított egyén a nemére vonatkozó társadalmi elvárások tömegével találja szembe magát. Egyetérthetünk Renato Rosalddal (2003), aki szerint:

Figyelembe kell venni az olyan kategóriákat, mint a nem és a faj, melyek láthatóak a testen és figyelembe kell venni e kategóriáknak a demokratikus részvételre gyakorolt hatását. Abban a pillanatban, amikor egy nő vagy egy színes bőrű ember belép egy nyilvános térbe a különbözőség és az egyenlőtlenség egyaránt felszínre tör.⁵ (Rosaldo 337, saját ford.)

Vannak, akik szerint meg kell haladni a posztmodern kérdés – Létezik-e „a nő”? – felvetésekor megfogalmazódó dichotómiát, miszerint vagy van valamilyen egységes denominátora a nőnek vagy nem beszélhetünk a nő kategóriájáról. Amy Allen például egy kizárólagos és elnyomó identitás és egy töredezett nem-identitás közötti téves választásról beszél. (Allen 99)

A női (és férfi) esszencia, Simone de Beauvoir (2003) szavaival az „örök nő” tagadása nem jelenti a nők elnyomásának s az elnyomásból fakadó közös tapasztalatnak a tagadását. (Beauvoir 150) Az egységes feminista fellépést többen az elnyomás e közös megtapasztalására építenék. A materialista feministák szerint a közös fellépés alapja a nőknek, mint elnyomott társadalmi csoportnak szerzett közös tapasztalata lehet:

Így a mi történelmi feladatunk és csak a miénk, hogy materialista alapon határozzuk meg, mit értünk elnyomáson, és nyilvánvalóvá tegyük, hogy a

⁵ „One must consider categories that are visibly inscribed on the body, such as gender and race, and their consequences for full democratic participation. The moment a woman or a person of color enters the public square both difference and inequality come to the surface.”

nők osztályt alkotnak, ami azt jelenti, hogy a ‘nő’ kategóriája, akár a ‘férfi’ politikai és gazdasági, nem pedig örökérvényű kategória.⁶ (Wittig 160)

Iris Marion Young (2000) szintén a történelmi elnyomásból fakadó közös perspektívában látja a nők azonosságát. Azonban az elnyomás eredményeként létrejövő egységes női tapasztalat és az ebből következő egységes politikai állásfoglalás egyaránt megkérdőjelezhető. A nők eltérő társadalmi helyzete, az etnikum, az osztályhelyzet, a vallás, a kor, stb. és a nemi identitás metszetei, az elnyomás eltérő mértékét, eltérő társadalmi tapasztalatokat és eltérő politikai állásfoglalást is létrehozhatnak, ahogy arra többek között a posztkolonialista feminista elméletek (McEwan 2001; Sa’ar 2005) és a többféle társadalmi viszony kereszteződését valló elmélet (*intersectionality theory*) (Crenshaw 1989; Verloo 2006) is felhívják a figyelmet.. Az azonos társadalmi tapasztalat sem vezet szükségszerűen azonos politikai véleményhez. Mieke Verloo ezt az identitáspolitika csapdájának tartja, mely összemosza a társadalmi helyzetet a politikai véleménnyel.

Amy Allen (1999) Hannah Arendt szolidaritás fogalmát használja, hogy kiutat mutasson a dilemmából. Arendt (1958) szerint az emberek közötti szolidaritás nem valamely előzetesen létező azonosságon alapszik, hanem a közös politikai fellépésen. Az identitás választás kérdése, nem társadalmi, hanem politikai tény. Allen mindezt Arendtnek (1968) saját zsidó identitásához való viszonyával érzékelteti. Zsidó vagyok, állítja Arendt, mert ez az egyetlen helyes állásfoglalás akkor, ha mások, köztük lehetséges üldözőim azt állítják, zsidó vagyok.

Arendt tehát kitart amellett, hogy az ember állíthatja azt, hogy zsidó, anélkül, hogy egyben azt is állítaná, hogy zsidónak lenni magában foglalja azt, hogy osztozunk valamely minden zsidóban közös, örök, lényegi sajátosságban. Az, hogy vállaljuk tagságunkat egy identitás csoportban, egy politikai tény elismerése, s mint tény tagadhatatlan, megkísérelni tagadni veszélyes és félrevezető, de mivel politikai tény, ellent lehet állni neki és végeredményben megváltoztatható.⁷ (Allen 109, saját ford.)

⁶ „Thus it is our historical task, and only ours, to define what we call oppression in materialist terms, to make it evident that women are a class, which is to say that the category ‘woman’ as well as the category ‘man’ are political and economic categories not eternal ones.”

⁷ „Thus Arendt insists that one can affirm that one *is* a Jew without implying that *being* a Jew involves partaking of some fixed essence that all Jew share. Affirming membership in an identity group is a recognition of a political fact: as a fact it is undeniable, and to attempt to deny it is dangerous and deluded; but as political, it is resistible and, ultimately, changeable.”

Valójában nem is kell “igazi” zsidónak lenni ahhoz, , hogy “másokkal együtt cselekedve” (*to act in concert with others*) (Arendt 1958) , szolidaritást vállalva közösen lépünk fel az üldözőkkel szemben. (Allen 112) Hasonlóképpen, nőként sem kell más nőkkel lényegi tulajdonságaikban vagy akár tapasztalataikban osztoznunk ahhoz, hogy közösen lépünk fel az elnyomás ellen. Nőnek lenni nem biológiai vagy társadalmi, hanem politikai tény. S mivel politikailag férfiként is szolidaritást vállalhatunk a nőkkel, a nők elnyomását elismerve férfiként is lehetünk feministák.

Amennyiben politikai tényként s nem biológiai adottságaink vagy társadalmi tapasztalataink egyenes következményeként tekintünk a női emancipációért folyó küzdelemben való részvételre, akkor az is érthetővé válik, hogy számos nő miért nem kíván részt venni e küzdelmekben. Amalia Sa’ar (2005) az etnikai és patriarchális alku mintájára megalkotta a liberális alku fogalmát, annak magyarázatára, hogy a liberális demokratikus rendszerekben magas pozíciót elért nők jelentős része miért nem áll ki nyíltan a nők jogaiért. Az „alibi nő” pozíciójában levő nők helyzetük védelmében sokszor elfogadják azt a liberális érvrendszert, mely elégségesnek tartja a jogi egyenjogúságot és versenyellenes volta miatt elutasítja a pozitív diszkriminációt. Sa’ar Allenhez hasonlóan az esszencialista, determinista identitáspolitika helyett a nők szabad döntésére nagyobb hangsúlyt helyező identifikáció politikát tartja követendőnek.

Deliberatív demokrácia - a kiút?

A képviseleti demokrácia az emberek alapvető azonosságán s ebből következő egyenlő jogain alapul, a különbözőséget így alapvetően problémának látja. Miközben kiáll a szabad választás és választhatóság univerzálisan érvényes jogáért, nehezen ad választ a nők, a feminizmus és a demokrácia viszonyára vonatkozó következő kérdésekre: Vajon a nők nagyobb arányú jelenléte a demokratikus intézményekben egyben a nők erősebb képviseletét is jelenti? Képviselheti-e egy nő “a nők” ügyét? Vannak-e “a nők”? Vannak-e kizárólag „női ügyek”? E női ügyeket kizárólag vagy elsősorban csak nők képviselhetik? Akarnak-e a női képviselők női ügyekkel foglalkozni? Akarják-e a nők, hogy nők képviseljék őket? Kell-e, s ha igen, milyen eszközökkel kell segíteni a nők nagyobb arányú részvételét a képviseleti demokrácia rendszereiben? E kérdések és a kérdésekre adható lehetséges válaszok szoros kapcsolatban állnak a fent tárgyalt elméleti problémákkal. A feminizmus különböző irányzatai különböző válaszokat kínálnak a fenti kérdésekre. Hogyan adhatók pozitív, a feminista emancipációs törekvéseknek megfelelő válaszok anélkül, hogy az esszencializmus csapdájába esve olyan női identitást tételezzünk, mely,

egyrészt egy elnyomó, patriarchális társadalom terméke, másrészt kizáró, normatív meghatározását adja a nőiségnek?

Jelenthet-e a képviseleti demokrácia fent tárgyalt dilemmáira megoldást a demokrácia egy régi/új változata, a részvételi/deliberatív demokrácia? A deliberatív demokrácia elmélete, mely részben Jürgen Habermas (1985/2001) kommunikatív etikájának elvein alapul, előbbre valónak tartja a racionális érvelésen alapuló konszenzusos döntéshozatalt a képviseleti demokrácia többségi elvénel. Galligan és Clavero, Habermasra (1998) hivatkozva így foglalják össze az elmélet lényegét:

A deliberatív demokrácia elmélete szerint egy politikai döntés demokratikus legitimitását nem a többség támogatása biztosítja, hanem az, hogy a közösség alkalmas és érintett tagjai érveket felsorakoztatva kritikus vizsgálatnak vetették alá. Más szóval legitim döntésnek az tekinthető, mely kiállta a döntés által érintettek vizsgálatának próbáját és elnyerte beleegyezésüket.⁸ (Galligan és Clavero 11, saját ford.)

Galligan és Clavero szerint a deliberatív demokrácia a különbözőséget nem a demokrácia akadályának, hanem segítőjének tekinti, az érdekeket nem tekinti előre rögzítettnek, hanem racionális vitában formálódónak. A deliberatív demokrácia fórumain nem általában 'a nők', hanem mindig az éppen adott ügyben érintett nők vesznek részt, érdekeik nem 'a nők érdekei', hanem a racionális döntéshozatali folyamat során kikristályosodó álláspontok.

Felmerülhet azonban a kérdés, hogy vajon az adott ügyben érintett felek mindig alkalmasak is a döntéshozásra? A poszt-indusztriális társadalmak egyre komplexebb gazdasági, társadalmi problémái egy-egy területen olyan szakértelmet és felkészültséget igényelnek, mely feltehetően nem sajátja az ügy által érintett civileknek, köztük a nőknek. (vö. Fung 2004) És vajon ki dönti el, hogy ki az „érintett és alkalmas”? Kik a deliberatív aréna kapuőrei és milyen alapon hozzák meg döntésüket? A történelem folyamán a nőket számos indokkal zárták ki a deliberatív döntéshozatal folyamataiból. A deliberatív demokrácia archetípusa, az ókori görög aréna csak a szabad férfiak számára biztosította az egyenlőségen alapuló részvételt. A Habermas (1993) által erősen idealizált formában lefestett 18. századi nyilvánosság is zárva volt a nők előtt. Még a XX. század elején is arra hivatkozva zárták ki a nőket a politikai és üzleti élet döntéshozatali folyamataiból, hogy kisebb

⁸ „According to deliberative democracy theory, what makes a political decision democratically legitimate is not that it has majoritarian support, but rather that it has been critically examined by ‘qualified and affected members of the community’ through a reason-giving practice. In other words, a legitimate decision is one that can be consented to after withstanding scrutiny by those who are bound by it.”

agyméretük miatt „a nők nem képesek a politika és üzlet megkívánta racionális döntéshozatalban részt venni.”⁹ (DeFrancisco és Palczewski 34). A képviseleti demokrácia fórumaira, így elsősorban a nemzeti parlamentekre jellemző egyenlőtlen nő-férfi arány, úgy tűnik a deliberatív terekben is fennmarad. (vö. Galligan and Clavero 2008)

S ha be is engedik a nőket, a képviseleti/deliberatív demokrácia „racionális vitája”, melynek szabályai egy korábban kizárólag férfiak által uralt nyilvános térben formálódtak, vajon nem hozzák-e hátrányos helyzetbe őket? Meghallják-e a hangjukat a vita férfi szereplői? Úgy tűnik, a deliberatív demokrácia elmélete megfelelkezni látszik a hatalom egyenlőtlen eloszlásának a deliberatív folyamatokra gyakorolt, azokat torzító következményeiről.

Ahogy Nancy Fraser (1989) Habermast kritizálva fogalmaz:

Habermas értelmezésében az állampolgár a politikai vita és a politikai véleményformálás központi szereplője. Ez azt jelenti, hogy az állampolgárság, véleménye szerint, lényegileg kötődik az olyan képességekhez, melyek a férfiak uralta klasszikus kapitalizmusban a férfiasághoz kapcsolódnak; olyan képességek ezek, melyeket számtalan módon tagadtak meg a nőktől, és a nőiességgel összeegyeztethetetlennek ítéltettek. [...] Így fogalmi ellentmondás van a nőiesség és a habermasi állampolgár fogalomban központi szerepet játszó párbeszéd képesség között.¹⁰ (Fraser 126, saját ford.)

Iris Marion Young (1989) éppen ezért a nők és más kisebbségek pozitív megkülönböztetésével segítené elő nagyobb részételüket a döntéshozó fórumokon. Így érvel:

Amellett érvelek, hogy a csoport képviselet mechanizmusai szükségesek ahhoz, hogy mindenki részt vehessen a nyilvános vitában és döntéshozatalban. Másodsor, ahol különbség van a csoportok között a képességekben, kultúrában, értékekben, viselkedési stílusokban, miközben a csoportok közül néhány kiváltságos helyzetben van, ott az egyenlő bánásmóddhoz való szigorú ragaszkodás általában fenntartja az elnyomást és az elnyomott csoportok hátrányos helyzetét. Így a hátrány és elnyomás

⁹ “[...] that women were incapable of engaging in the ‘rational deliberation required in politics and business’.”

¹⁰ „As Habermas understands it, the citizen is centrally a participant in political debate and public opinion formation. This means that citizenship, in his view, depends crucially on the capacities that are connected with masculinity in male-dominated, classical capitalism; they are capacities that are in myriad ways denied to women and deemed at odds with femininity [...]. Thus, there is conceptual dissonance between femininity and the dialogical capacities central to Habermas’s conception of citizenship.”

leküzdésére néha szükséges a csoportok közti különbségeket figyelembe vevő speciális jogok megfogalmazása, hogy elősegítsük, a társadalmi és politikai intézmények mindenkit befogadjanak, munkájukban mindenki részt vehessen.¹¹ (Young, 251, saját ford.)

Young egyrészt azt állítja, hogy a kisebbségi csoportokra, így a nőkre sajátos, közös perspektíva jellemző, és e sajátos perspektíva megjelenítése fontos a deliberatív fórumokon a jobb döntés elérése érdekében. Másrészt azt állítja, hogy racionális vita partikularitásoktól elszakadó univerzális szabályai valójában maskulin (fehér, középosztálybeli) szabályok, melyek hátrányos helyzetbe hozzák a más stílusban érvelő kisebbségeket. Így, az igazságosság érdekében, míg a különbségek fennállnak, a kisebbségeket külön jogok (pl. kvóta rendszer), kell, hogy megillessék és legitimálni kell a hagyományos, racionális vitától eltérő érvelési stílusokat is. Ezzel tehát visszatértünk a képviseleti demokrácia problémájához, képviselhetnek-e nők más nőket, valóban különböznek-e a nők a férfiaktól, s a cél vajon valóban az elnyomás létrehozta különbözőség elismertetése kell-e hogy legyen.

Jane Monica Drexler (2007) szerint Young, miközben kritizálja Habermast, valójában megőrzi a habermasi kommunikatív etika konceptuális keretét, mivel a korábban kizárt perspektívák és stílusok befogadását valójában a deliberáció minőségét javító racionális lépésnek tartja. Drexler ezzel szemben Arendtre hivatkozva az ésszerűtlen (*unreasonable*), spontán és kiszámíthatatlan performatív ellenzéki politikai cselekvés fontosságát hangsúlyozza a racionális kommunikációval szemben, „*mely nem kéri, hanem megalósítja a szabadságot*”,¹² s ezáltal a valódi demokrácia kiteljesedéséhez járul hozzá. (Drexler 14)

Feminista identitás és demokratikus hagyomány

Az eddigiek során azt vizsgáltam, hogy a feminizmus különböző irányzatai és elméletalkotói milyen válaszokat adnak a nők és a demokrácia (demokráciák) viszonya kapcsán felmerülő kérdésekre. Mivel azonban a nők, a demokráciák és a feminizmusok közötti kölcsönhatás nem egyirányú, a kérdés fordítva is

¹¹ „Thus I argue that the inclusion and participation of everyone in public discussion and decision making requires mechanisms for group representation. Second, where differences in capacities, culture, values, and behavioral styles exist among groups, but some of these groups are privileged, strict adherence to a principle of equal treatment tends to perpetuate oppression or disadvantage. The inclusion and participation of everyone in social and political institutions therefore sometimes requires the articulation of special rights that attend to group differences in order to undermine oppression and disadvantage.”

¹² „[...] that performs freedom rather than asks for it.”

feltehető. Megvizsgálható, hogy az eltérő demokratikus hagyományok (vagy épp azok hiánya), a nőknek a demokratikus intézményrendszerekhez, a nyilvánosság és a magán szféra dichotómiájához való történeti viszonya milyen hatást gyakorolt a különböző feminista identitások létrejöttére. E vizsgálódás során szemügyre vehető, hogy a különböző történelmi hagyományú régiókban milyen ideológiai megfontolások mentén értelmeződik a magán és nyilvános megkülönböztetése. Elfogadva Gál érvelését, miszerint 'magán' és 'nyilvános' szembeállítása alapvetően kommunikatív konstrukció, mely jelentését mindig az adott szituációban nyeri el, megvizsgálható, hogyan alakul e szavak jelentése a különböző régiókban és történelmi szituációkban. Hogyan, milyen ideológiai érvelés mentén, milyen (pozitív vagy negatív, maszkulin vagy feminin) jelentéstartalommal kapcsolódik a magán és nyilvános a család, a munka és az állam világához.

A feminizmus támogatottságát, erejét, elfogadottságát, jellegét tekintve is különbözik a különböző történelmi, demokratikus hagyományokkal rendelkező régiókban. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül a feminista identitások három, különbözőnek ítélt változatát veszem szemügyre. Megvizsgálom, hogy az eltérő történelmi hagyományok, a demokratikus intézményrendszerekhez való eltérő viszony, a magán és nyilvános eltérő értelmezése hogyan hozta létre a feminista identitások közötti különbözőséget és kísérletet teszek egy olyan elemzési keret felállítására, mely egységes megközelítést, szempontrendszert kínálva segíthet egyfajta tipológia létrehozásában.

Az elemzés során az angol-amerikai, a skandináv és a kelet-közép európai régióban kialakult feminista identitásokat vizsgálom. E feminista identitások természetesen pusztán az elemzést megkönnyítő ideáltípusok, a valóságban a vizsgált régiókban számos különböző feminista identitás létezhet párhuzamosan egymás mellett, s élete folyamán egyetlen személy is több identitással azonosulhat, a vizsgált régiók sem tekinthetők monolitikus egységnek, s belső változatosságukat vizsgálva újabb típusokat lehetne létrehozni.¹³ Végül a vizsgált típusok történetileg is változó képet mutatnak. Mindezen különbözőségektől azonban, anélkül, hogy tagadnám létüket, az alábbiakban eltekintek.

¹³ A belső változatosság vizsgálatára e tanulmány korábbi, angol nyelvű változatában teszek kísérletet. (Schleicher 2012)

Az angol-amerikai aktivista feminizmus

Az angolszász világ, elsősorban az Egyesült Királyság és az USA a feminizmus szülőhazáinak is tekinthetők, ami a mai napig rányomja bélyegét feminizmus értelmezésünkre. E területek régi és erős demokratikus hagyományokkal rendelkeznek, a képviselői demokráciák archetípusainak is tekinthetők. Az alapvetően kétpólusú politikai berendezkedés, a pártok közötti erős versengés, a toqueville-i 'többség zsarnoksága' jellemzi a rendszert. A szabad verseny ethosza a politika és munka világában is erős. Ugyanakkor az erős és szintén nagy hagyományokkal rendelkező civil szféra jelenléte is jellemzi ezeket az országokat.

Bár a nők munkavállalása kezd itt is általánossá válni, ez újabb keletű jelenség, mint a volt szocialista országokban és máig nem olyan méretű, mint a skandináv államokban.¹⁴ A (középosztálybeli) nők beszorulása a család és háztartás világába, mely alulértékelt, feminin magánszféraként konstruálódik, az innen való kitörési vágy fontos motivációja volt a kibontakozó feminista mozgalmaknak, melyek helyet követeltek a nőknek a munka és a politika férfiak uralta világában. E mozgalmak alulról, a civil szférából szerveződtek, a nyilvános (itt elsősorban a politika) és a magánszféra (itt elsősorban a család) mesterségesnek tartott és a nők elnyomását konzerváló szétválasztása ellen irányult. Ezt volt hivatva megfogalmazni szlogenjük, a „*The private is political.*”

Az aktivista feminista mozgalmak alapvetően ellenségesek az állammal és annak intézményeivel szemben, melyet a férfiak uralta patriarchális társadalmi rend fenntartójának és kedvezményezettjének látnak. Az aktivista feminizmus számára ebben a régióban ma az ún. poszt-feminizmus térnyerése jelenti a kihívást.¹⁵

A skandináv államfeminizmus

A skandináv országok, ahol a feminista identitás egy másik típusa a jellemző, számos szempontból jobb eredményekkel büszkélkedhetnek. A nők képviselete a demokratikus intézményrendszerekben, a nemzeti parlamentekben, kormányokban itt a legmagasabb, a munka világában is

¹⁴ Id. http://www.oecd-ilibrary.org/employment/employment-rate-of-women_20752342-table5 letöltve 2012-11-14

¹⁵ A feminizmus második hullámával szemben fellépő posztfeminizmus érvelése szerint a feminizmus mára elérte célját, így további erőfeszítésekre nincs szükség. Lóránd Zsófia (2012) a posztfeminizmus és az államszocializmus (később e tanulmányban is tárgyalt) érvrendszerének hasonlóságára hívja fel a figyelmet.

otthonosan mozognak a nők, amit az is elősegít, hogy a törvényi szabályozás több helyen kvóta rendszer segítségével növeli a nők számát a politika és a munka világának vezető testületeiben. A nők és más kisebbségek pozitív megkülönböztetését a társadalom az igazságosság fogalmával összeegyeztethetőnek tartja. Az állam segítséget nyújt a gyermekgondozáshoz, támogatja ebben az apák szerepvállalását (apasági távollét, ami, ha az apa nem veszi igénybe, nem ruházható át az anyára) és segíti a gyermeket vállaló nők visszatérését a munkába. A nők gazdasági önállóságát biztosító kétkeresős modell az elterjedt, miközben a ház és a gyermekek körüli teendők ellátásában a férfiak más országokhoz képest nagyobb arányban vesznek részt. A család, a munka, a politika közti átjárás viszonylag könnyű és gyakori, a magán és nyilvános terek közti különbségtétel így kevésbé éles.

A skandináv országokat is az erős demokratikus hagyományok jellemzik, de a képviseleti demokrácia intézményrendszere mellett a demokrácia deliberatív fórumai is jelentősek. Az erős, alulról szerveződő társadalmi mozgalmak a korporatizmus hagyományával társultak, a versennyel, a másik legyőzésével szemben fontos értéket képvisel a mindkét fél érdekeit szem előtt tartó megegyezés. Az itt élők a zéró összegű játzsmákkal szemben a nyertes-nyertes szituációkat részesítik előnyben. Az erős civil szféra nem elsősorban az állammal szemben, hanem azzal összefogva igyekszik céljait megvalósítani. (Skjeie és Siim 2000) Az itt is elsősorban alulról szerveződő feminista mozgalom számos követelését a hagyományos nagy politikai pártok és az állam is magáévá tette és több területen vállaltan feminista politikát folytat. (Borchorst és Siim 2008) A skandináv országok kapcsán a norvég társadalomtudós, Helga Hernes (1987) egy valóban nő-barát állam, és az ezt lehetővé tevő intézményrendszer kapcsán az államfeminizmus lehetőségéről beszél, melyben az alulról szerveződő és felülről támogatott feminizmus összekapcsolódik.

A régió feministái számára a kihívást jelenleg elsősorban a globalizáció és migráció révén kialakuló kereszteződő identitások, elsősorban az ott élő muszlim nők helyzete, illetve a jóléti állam fenntarthatóságának kérdése jelenti. (Siim és Skjeie 2008)

A poszt-szocialista ún. „szégyenlős” feminizmus

Az 1989-90-es rendszerváltást követően a poszt-szocialista államokban a feminista identitásnak egy, a fenti kettőtől eltérő változata alakult ki, melyet Fábíán Katalin (2002) egyik terminusát kölcsönvéve szégyenlős feminizmusnak nevezek. A kifejezés arra utal, hogy, miközben az itt élő nők a feminizmus számos követelését, elsősorban a saját testük feletti

önrendelkezést, és a tanuláshoz, munkához való jogot természetesnek tartják, szégyellik vagy talán félnek önmagukat feministának vallani, a feminizmust nyíltan támogatók száma elenyésző, a vállaltan feminista mozgalmak gyengék.

Fábián a feminizmus gyengeségét Magyarországon a következő okokkal magyarázza: „(1) a szocialista emancipációtól való elkülönülés vágyával; (2) azzal, hogy a feminizmust sztereotipizált nyugati feminizmussal és férfi ellenes attitűdökkel asszociálják; (3) a nyugatosító törekvések fenyegetésével; és (4) a gazdasági fejlettség szintjével” (Fábián 279). Barát Erzsébet, Pataki Kinga és Pócs Kata Rita (2004) a feminizmus jelentését vizsgálva a 90-es évek magyar sajtójában szintén azt találta, hogy az antikommunista, az Amerika ellenes és a nőellenes beszédmód kombinációja határozta meg a szó jelentését. Rebecca Nash (2002) szerint a cseh nők többsége a feminizmust ‘idegennek’ és ‘visszataszítónak’ találja (294). Amanda Sloat (2006) számos kutatásra hivatkozva szintén megerősíti az általános anti-feminista attitűd jelenlétét a poszt-szocialista országokban. Mindehhez hozzátehetjük, hogy a demokráciához, a versenyhez való viszony, a nyilvános és magán jelentése szintén hatást gyakorol a nők és feminizmus viszonyára a régióban.

Az újonnan kiépült parlamentáris demokrácia intézményeiben a nők száma kirívóan alacsony,¹⁶ a munkavállaló nők száma a szocializmus korszakát jellemző nyolcvan százalék körüli arányról jelentősen visszaesett és mára több poszt-szocialista országban az EU-27 átlag (58,5%) alatt van.¹⁷ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a munkavállalás (és a hozzá kapcsolódó viszonylag magas iskolázottság) múltbeli tapasztalata ne formálná a régió nőinek identitását.

A feminizmushoz való ambivalens viszonyt, mint fentebb láthattuk, részben a szocialista múlt magyarázza. A szocialista ideológia felülről kívánta megszüntetni a nők kapitalista elnyomását, kiállt a nők teljes egyenlőségért, s ennek érdekében támogatta, mi több elvárta a nők munkába állását, részvételét a politikai életben, s létrehozta az államosított gyermekgondozás (bölcsőde, óvoda) és részben a házimunka (patyolat, közétkeztetés) intézményeit. Az ideológia a magánszférát az elnyomás színtereként azonosította, s eltörlése mellett szállt síkra. A létező szocializmus

¹⁶ Különösen Magyarországon, ahol a női képviselők aránya 2012-ben 8,8%.ld. <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm> letöltve. 2012-11-14

¹⁷ Magyarországon, Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban a nők foglalkoztatottsága 2011-ben elmaradt az EU-27 átlagától, a balti országokban és Szlovéniában ugyanakkor az EU átlagnál magasabb ez az arány. ld. [http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Employment_rat es_for_selected_population_groups,_2001-2011_\(%25\).png&filetimestamp=20121030183007](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Employment_rat es_for_selected_population_groups,_2001-2011_(%25).png&filetimestamp=20121030183007) letöltve 2012-11-14

gyakorlatában mindez azonban a nők munkába, gyakran fizikailag megterhelő és egészségtelen munkába kényszerítését jelentette a kényszerű és erőltetett ütemű iparosítás szolgálatában. Eközben a családi szerepek alapvetően változatlanok maradtak, a nők egyenlőségének ideológiája nem változtatott a patriarchális berendezkedésű családok férfi dominanciáján, ahol továbbra is a nőkre hárult a háztartás és gyerekgondozás terhe, melyet az állam rossz minőségű szolgáltatásai csak részben könnyítettek meg (vö. Gal és Kligman 2000)

A felülről propagált feminizmus demokrácia, emberi jogok és valódi civil mozgalmak híján csak egyike maradt a számos hamis ideológiának, mely azonosulás helyett csak ellenérzést váltott, válthatott ki. Valódi demokrácia hiányában a nők viszonylag magas száma az állami intézményrendszer vezető testületeiben nem jelentett valódi változást, hiszen a párt irányvonalától való eltérés számukra sem volt megengedett, pozíciójuk az alibi nő szerepre korlátozódott. Alulról szerveződő feminista mozgalmaknak, ahogy más civil kezdeményezéseknek sem volt esélyük. A történeti folytonosság a XX. század első felének feminista mozgalmáival nagyrészt megszakadt. (vö. pl. Acsády 2006)

Ebben a helyzetben a nyugati feminizmus szlogenje, azaz, hogy a magánszféra (köz)politika relevanciával bír (*The private is political*), egészen más, negatív értelmezést kapott. A nyugati feministák a magán és nyilvános terek mesterségesnek tartott megkülönböztetése ellen küzdöttek, mert az a nőket egy alulértékelt és egyenlőtlenség uralta privát szférába kényszeríti, és a döntés hatalmát a férfiak uralta nyilvános szférában tartja. A létező szocializmus időszakában ugyanakkor a magánélet világa túlzottan átpolitizálódott. Az elnyomó hatalom célja az alattvalók életének minden területre kiterjedő ellenőrzése volt, mely egyes korszakokban és országokban a magánélet ellenőrzésére is kiterjedt, a puhuló diktatúra időszakában pedig az otthon maradt az egyetlen, hatalom által érintetlen, s így a szabadság konnotációját hordozó, s ezáltal magasra értékelt terület - szemben a nyilvános szféra teljes (politika) és részleges (munka) ellenőrzése alatt tartott területekkel. Ugyanakkor a nők nagyarányú részvétele az államosított gazdaságban és a politika intézményrendszerben a nyilvánosnak a maszkulinnal való asszociációját is gyengítette.

Az „ők” és „mi” ebben a helyzetben nem elsősorban a férfiak által uralt nyilvánosság és a női magánszféra szembenállását, hanem az ellenséges állam és az ellenálló magánszféra kettősségét jelentette. (vö. Gal és Kligman 2000) Ahogy az afroamerikai nők gyakran szolidaritást éreztek a férjükkel és együtt küzdöttek a rasszista elnyomás ellen, úgy a kelet-közép-európai nők is gyakran álltak férjeik mellé az állam elnyomó uralmával szemben. Ebben a helyzetben a család nem a patriarchális elnyomás, hanem egy elnyomó

hatalommal szembeni ellenállás színtereként értelmeződött. Nem meglepő hát, hogy a rendszerváltást követően ebben a régióban sok nő pozitív fejleményként értékelte a magánszférába való teljes visszavonulás, a háztartásbelivé, főállású anyává válás lehetőségét. (vö. Nash 2002). Ezt erősítette az is, hogy az újonnan megszülető nyilvános szféra nem bizonyult barátságos helynek a nők számára. A politikai színtéren kudarcba fulladt minden a nők pozitív megkülönböztetésére vonatkozó kezdeményezés, az igazságosság skandináv típusú értelmezését kizárta az uralkodó klasszikus liberális ideológia, a képviselési demokrácia kiépülésével párhuzamosan a deliberatív demokrácia fórumai nem jöttek létre.

A rendszerváltás után kiépülő kapitalista piacgazdaság nem a jóléti állam által megszélidített arcát mutatta. A farkastörvények uralta verseny számos nő számára bizonyulhatott visszataszítónak, akik vagy önként vállalták a védettebb és a fenti okok miatt a nyugatinál magasabbra értékelt magánszférába való visszavonulást, vagy kiszorultak a piacról és az újonnan kiépülő, versengő pártpolitikából, kényszerűen benne ragadtak a magánszférában.

Ebben a helyzetben a feministák számára az egyik fő kihívást az jelenti, hogy a feminista követelésekkel valójában egyetértők sem vállalják a feminista címkét, s ez megnehezíti a nők, mint csoport képviselését, a nők jogaiért való kiállás hatékonyságát.

Összefoglalva, az angolszász, aktivista feminizmus az állammal szemben határozta meg önmagát, a magán és nyilvános közti határ eltörléséért szállt síkra és sikerét alulról szerveződve egy erős civil társadalom bázisán érte el. A skandináv államfeminizmus szintén erős civil társadalmi bázison, ugyanakkor konszenzust kedvelő deliberatív demokratikus hagyományokon építkezett, az államfeminizmust az alulról szerveződő és felülről támogatott feminizmus kombinációja hozta létre és ez eredményezte a legnagyobb eredményeket a magán és nyilvános szféra átjárhatósága és gender semlegessége terén. A poszt-szocialista szégyenlős feminizmus részben a szocialista korszak öröksége, melyet a felülről kikényszerített feminista ideológia jellemezett. A rendszerváltás után is fennmaradt az állammal és intézményeivel szembeni bizalmatlanság, a régiót jellemző gyenge civil szféra, a demokráciából való kiábrándulás, a politikától való elfordulás, a magánszféra továbbra is fennálló pozitív értékelése nem kedvez egy erős feminista identitás kialakulásának.

Az alábbi táblázat a fentiekben tárgyalt szempontok alapján hasonlítja össze a három, tárgyalt feminista identitás történelmi hátterét.

	demokratikus hagyomány	verseny v. konszenzus	civil szféra	állam	Munka	család	feminizmus szerveződése	nyilvános v. magán	„Private is political” értékelése
Angolszász, aktivista	erős	verseny	erős	♂	♂	♀	alulról	↔	pozitív
Skandináv állam feminizmus	erős	konszenzus	erős	♀♂	♀♂	♂♀	alulról + felülről	↷	pozitív
Poszt-szocialista szegénylős feminizmus	gyenge	verseny	gyenge	♂	♀♂	♀	Felülről (alulról)	↔	negatív

Feminista identitások hátterének összehasonlítása

Nő, demokrácia, feminizmus egyes számban értelmezhetetlen kategóriák. Pluralizmusuk és a köztük fennálló, történetileg és földrajzilag nagy változatosságot mutató összetett viszonyrendszer feltárása nélkül nem adhatók a mindig konkrét helyzetekben megfogalmazódó kérdésekre érvényes válaszok. Ez az írás ennek az összetett viszonyrendszernek csak néhány aspektusát vetette fel, s a felvázolt történeti, földrajzi áttekintés is szükségszerűen elnagyolt és vázlatos. Célja nem a felvetett kérdések megválaszolása, hanem azok továbbgondolására való készítés.

Felhasznált irodalom

- Acsády Judit. 2006. „[A varázstalanító emancipáció mítosza.](#)” In Bíró Judit, Hammer Ferenc, Örkény Antal (szerk.) *Tanulmányok Csepeli György 60. születésnapjára*. Honlap. Csepeli.com. Letöltve: 2012. 11. 14.
- Alcoff, Linda Martin 2003. „Introduction. Identities: Modern and Postmodern.” In L. M. Alcoff and E. Mendieta (eds) *Identities: Race, Class, Gender, and Nationality*. Oxford: Blackwell, 1-8.
- Allen, Amy 1999. „Solidarity after Identity Politics: Hannah Arendt and the Power of Feminist Theory?” *Philosophy and Social Criticism* 25:1, 97-118.
- Arendt, Hannah. 1959. *The Human Condition*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

- _____. 1968. „On Humanity in Dark Times: Thoughts about Lessing.” In *Men in Dark Times*. Transl. Clara and Richard Winston. New York: Harcourt, Brace and World, 3-32.
- Barát Erzsébet, Pataki Kinga, Pócs Kata Rita. 2004. [„Gyűlölködni szabad?”](#) *Médiakutató* (tavasz). Letöltve: 2012. 10. 05.
- Beauvoir, Simone de. 2003. „Introduction from The Second Sex.” In L. M. Alcoff and E. Mendieta (eds) *Identities: Race, Class, Gender, and Nationality*. Oxford: Blackwell, 149-157.
- Borchorst, Anette and Birte Siim. 2008. „Woman-friendly Policies and State Feminism: Theorizing Scandinavian Gender Equality.” *Feminist Theory* 9:2, 207-224.
- Butler, Judith. 2003. „Gender Trouble, Feminist Theory, and Psychoanalytic Discourse.” In L. M. Alcoff and E. Mendieta (eds) *Identities: Race, Class, Gender, and Nationality*. Oxford: Blackwell, 201-211.
- Crenshaw, Kimberle. 1989. „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics.” *University of Chicago Legal Forum* 139:1, 139-167.
- DeFrancisco, Victoria Pruin and Catherine Helen Palczewski. 2007. *Communicating Gender Diversity. A Critical Approach*. London: Sage.
- Drexler, Jane Monica. 2007. Radical interventions. Politics Improper: Iris Marion Young, Hannah Arendt, and the Power of Performativity. *Hypatia* 22:4, 1-15.
- Fábián Katalin. 2002. „Cacaphony of Voices: Interpretations of Feminism and its Consequences for Political Action among Hungarian Women’s Groups.” *European Journal of Women’s Studies* 9:3, 269-290.
- Fraser, Nancy. 1989. *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Fung, Archon. 2004. „Deliberation’s darker side: Six questions for Iris Marion Young and Jane Mansbridge.” *National Civic Review* (winter) 47-54.
- Gal, Susan. 2002. „A Semiotics of the Public/Private Distinction.” *Differences. A Journal of Feminist Cultural Studies* 13:1, 77-95.
- Gal, Susan and Gail Kligman. 2000. *The Politics of Gender after Socialism*. Princeton: Princeton University Press.

- Galligan, Yvonne. and Sara Clavero. 2008. „[Researching Gender Democracy in the European Union: Challenges and Prospects.](#)” *RECON Online Working Paper 2008/05*. Oslo: ARENA. Letöltve: 2012. 09. 25
- Habermas, Jürgen. 1993 [1965]. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Budapest: Századvég – Gondolat.
- 2001 [1985]. *A kommunikatív etika*. Budapest:Új Mandátum.
- 1998. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: MIT Press.
- Hernes, Helga. 1987. *Welfare State and Women Power: Essays in State Feminism*. Oslo: Norwegian University Press.
- Lóránd Zsófia. 2012. „[\(Poszt-\)szocialista poszt-feminizmus.](#)” *TNTeF* 2:2, 5-14.
- McEwan, Cheryl. 2001. „Postcolonialism, Feminism and Development: Intersections and Dilemmas.” *Progress in Development Studies* 1:2, 93-111.
- Nash, Rebecca 2002. ‘Exhaustion from Explanation: Reading Czech Gender Studies in the 1990s’, *European Journal of Women’s Studies*, 9(3): 291-309.
- Pateman, Carole. 1989. *The Disorder of Women*. Stanford: Stanford University Press.
- Rosaldo, Renato. 2003. „Cultural Citizenship, Inequality, and Multiculturalism.” In L. M. Alcoff and E. Mendieta (eds) *Identities: Race, Class, Gender, and Nationality*. Oxford: Blackwell, 336-341.
- Sa’ar, Amalia. 2005. „Postcolonial Feminism, The Politics of Identification, and the Liberal Bargain.” *Gender and Society* 19:5, 680-700.
- Schleicher Nóra. 2010. „[Gender identity in a Democratic Europe.](#)” *RECON Online Working Paper 2010/06*. Oslo: ARENA. Letöltve: 2012. 09. 25.
- Siim, Birte and Hege Skjeie. 2008. „Tracks, Intersections and Dead Ends: Multicultural Challenges to State Feminism in Denmark and Norway.” *Ethnicities* 8:3, 322-344.
- Skjeie, Hege and Birte Siim. 2000. „Scandinavian Feminist Debates on Citizenship.” *International Political Science Review* 21:4, 345-360.
- Sloat, Amanda. 2005. „The Rebirth of Civil Society: The Growth of Women’s NGOs in Central and Eastern Europe.” *European Journal of Women’s Studies* 12:4, 437-452.

- Verloo, Mieke. 2006. „Multiple Inequalities, Intersectionality and the European Union.” *European Journal of Women’s Studies* 13:3, 211-228.
- Wittig, Monique. 2003. „One Is Not Born a Woman.” In L. M. Alcoff and E. Mendieta (eds) *Identities: Race, Class, Gender, and Nationality*, Oxford: Blackwell, 158-162.
- Young, Iris Marion. 2000. *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- 1989. „Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship.” *Ethics* 99:2, 250-274.